

Sakir ALBALIYEV,
filologiya elmləri doktoru,
dosent

ZƏNGƏZUR TOPONİMLƏRİNDƏ FOLKLOR İZLƏRİ

etməyin bariz nümunəsini ortaya qoyur. "Ata yurdu" ifadəsi də, "Dədə-baba torpağı" ifadəsi də buna paralel olan ifadə qitbəlidir. Bu məqamda monim Ana vətənim olan, ananın dünyaya gəldiyi, böyüyüb-yaşadığı Zəngəzur torpağı - Zəngəzurdakı "Sisyan" rayonunun daşdığı toponimik adın üstünə gəlmək istəyirəm. Məlumdur ki, Qorbi Zəngəzur XX əsrin əvvəllərində sovet hökumətinin təşəbbüsü ilə doğma Azərbaycandan qoparıb qondarma Ermənistan Respublikasının tərkibinə qatılıb və ara yerdə doğma Naxçıvanımızı da süni olaraq quru sərhədlərlə bütöv vətənimizdən ayırırlar. Bu səbəbdən də dünyanın siyasi xəritəsində möntəzib bir mənzərə yaranıb: özünün öz doğma ərazisi ilə süni şəkildə quru sərhəddi yaradılan Naxçıvanımız blokada şəraitinə düşüb. Əjdər Tağıoğlu'nun - İsmayılövün aşağıdakı fikirlərinə diqqəti yönəldikdən sonra yenidən "Sisyan" toponimi və Qarakilsə, Şəhrizər toponimlərinin üstünə qayıda-çağam:

"Erməni keşiş ədəbiyyatında "Syunik" şəklində yazılan toponim "Siunik" yer adının saxtalaşdırılması formasıdır. "Siunik" və "Sisakan" toponimlərinin mənşəyi qədim Türkmənistan çöllərindən Arslanlı tayfaları ilə birlikdə hərbi yürüşlə gəlmiş "Si" tayfa ittifaqı ilə əlaqədardır. Bu tayfaların da erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. M. Kalankatuatsindən danışarkən, bu tayfalar barədə ətraflı məlumat verilir.

Arslakı çarlarının dövründə Naxçıvan onların valiliyinə daxil edilmişdir. Artıq XIII əsrdən Naxçıvan şəhəri mərkəz olmaqla Siunik valiliyinin ərazisi Naxçıvan Atabəylərinin hakimiyyəti altında olmuşdu.

Keşiş müəlliflərinin kilsə küncələrində uydurma və ziddiyyətli rəvayət versiyaları arasında "təşkil etdikləri" "Böyük Armeniya" və onun tərkibində "knyazlıqlar", o, cümləndən, "erməni Syunik" (əslində "Siunik"), nə "erməni Arsak", nə də başqa adda "erməni knyazlıqları"nı tarix tanıdır.

Gəlin, şərti də olsa, hər iki erməni müəllifinə inənməyə çalışaq. Onların iddialarından belə çıxır ki, "Əmoğlu" ("A-muğlu") adı ilə qeyd etdikləri kəndin əhalisi qədimdən milliyətcə "erməni" olmuşlar və oradakı hər iki məbəd də "erməni kilsəsidir", təqdim edilən inancları da "erməni xaçıdır".

"Siunik" və "Sisakan" adları adı ilə Qorbi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinə kilsə rəvayətindən gələn "Böyük Armeniya" mifinin "ərazisi"nə daxil edib, oranın qədimdən yerli əhali olan Azərbaycan türklərinin "erməni", Atəşgahlarını "erməni kilsəsi" kimi qələmə vermək üçün heç bir əsas yoxdur.

Erməni və ermənipərəst tarixçilərin məsələni nə qədər dolayışa salsalar da, inkar edilməz tarix budur ki, Şah İsmayıl babamızın göstərişi ilə onun əmri və vəziri Rəvanqulu xan Oğuz Albaniyasının qərbində, Zəngi çayının sahilində öz şərofinə "Rəvan" adında möhtəşəm qala-şəhər salmışdı. Bu barədə məşhur türk səyyahı Övlia Çələbide dəqiq məlumat var. O, xəbər verir ki, Şah İsmayılın əmri və vəziri Rəvanqulu xan Zəngi çayının sahilində 915-ci (1509-10) ildə kəpirc və daşdan 7 ilə qala tikib, ona öz şərofinə "Rəvan" adını verdi. ("Zəngəzur" toponiminin qədim etimologiyası tarixi. ("Elm və təhsil", 2023. Səh. 18-19). Fikir versək görürük ki, burada Sisyan toponiminin ermənilər saxta kilsə rəvayətləri əsasında "Syunik" şəklində "pasportlaşdırmaq" istəyiblər. Ancaq mənim məqsədim xalq təbiiyyəti əsasında - yəni şəxssən özümün canlı danışıqdan eşitdiyim, yəni yazılı şəkildə yox, məhz fəhri repertuardan eşitdiyim bəzi üstüörtülü həqiqətləri burada açıb söyləməkdir. Atamgillə əmiasığı olan Seyyaf Lətif oğlu Misirxanovdan, ondan başqa özümün doğma dayım olan Sisyan rayonu-

nun Sofulu kənd sakini Məmmədov Qafar Qubuş oğlundan da təkrar olaraq eşitdiyim tarixi rəvayətlərə görə, Sisyan rayonunun əvvəlki bizə məlum olan toponimik adı Qarakilsə olsa da, lap əvvəlki adı Şəhrizər imiş. Bunun necə olduğunu soruşduqda belə cavab aldım ki, XX əsrin ortalarında Sisyan (Qarakilsə) rayonunun mərkəzindəki topolikedə süd emalı zavodu tikmək məqsədilə ermənilər qazıntı-ınşaat işləri aparılmışdır. Bu vaxt buldozer toponim içərisində gizli qalmış qızıl, ləl-cəvahirat dolu xəzinəyə ilisir. Yəralı xəzinədən külli miqdarda qır-qızıl, qızıl şamdan, qızıl qış və s. təsviri olan əşyalar üzə çıxır. O vaxtı Ermənistan rəhbərliyi ilə Sisyan rayonunun başçısı birləşib qızıdan olan əşyaları mənimsəyirlər. Xəzinənin Həzrəti Əliyə məxsus olması haqda el arasında fikirlər də gəzib-dolaşmışdır. Hətta Qafar dayım onu da bildirdi ki, bu qızıl anbarı üzə çıxarmışdan xeyli əvvəllər Yerevandan, ya hardansa bir erməninin olinde çert-yoj, ya xəritə gəlib həmin ətraflarda xəzinəni tapmaq məqsədilə gəzib-dolaşdığını, lakin tapmayıb çıxıb gətirdiyini deyirlər.

Bu danışıqlardan bu qənaətə gəlirik ki, bəlkə də həmin erməninin təkidli ilə həmin yerə süd emalı zavodu tikmək adı ilə qazıb qızıl anbarını üzə çıxarıb birlikdə mənimsəyiblər.

Bu əhvalatı danışdıqdan sonra Seyyaf əmi bildirdi ki, bu qızıl xəzinəsi Sisyan, yəni Qarakilsə rayonu yerləşdiyi ərazidə olduğuna görə, buranın adı əvvəllər Şəhrizər adlanıb. Sonralar ermənilər Şəhrizər adını dəyişib Qarakilsə, daha sonra isə Sisyan adlandırmışlar.

Deməli, bu rəvayət əsasında o nəticəyə gəlinir ki, ermənilər toponimlərimizin adlarını mərhələli şəkildə dəyişməklə, yəni təcridi proses olaraq hiss olunmuş şəkildə hiylə ilə planlarını yeritməmişlər. Diqqət edək! Şəhrizər sözünün mənəsi Qızıl şəhəri deməkdir və xalq arasında gəzən rəvayətə görə xəzinə Həzrəti Əliyə məxsus imiş. Sonradan Şəhrizər sözü Qarakilsə toponimi ilə əvəzlənib. Diqqət edin: qara məscid yox, məhz erməni keşişlərinin dini ibadət yeri olan kilsə sözü burada özünə yer alıb. Qeyd edim ki, Ermənistanda məvcud olan Kirovakan rayonunun adı da Böyük Qarakilsə adlanıb. Erməni keşişlərinin dövlətin ideologiyasında yaxından iştirak etdikləri də məlum məsələdir. Beləliklə, Şəhrizər toponimi əvvəlcə Qarakilsə, Qarakilsə sözü də Sisyanla əvəz olunmuşdur. Bu fikir eyni zamanda müəyyən mənada professor, filologiya elmləri doktoru Əjdər Tağıoğlu'nun erməni keşiş ədəbiyyatında yer adının saxtalaşdırılması haqda mülahizələrini bir daha təsdiqləyir. Böyük türk filosofu Ziya Göyöl "Türkcülüyn əsasları" ("Elm və təhsil", 2019) monoqrafiyasında Türklərdə əxlaq mövzusunda böhs edərək yazdığı sözlər elə belə bir məqamı əks etdirir:

"Böyük millətlərdən hər biri mədəniyyətin xüsusi bir sahəsində birinciliyə çatmışlar. Əski Yunanlar estetikada, Romalılar hüquqda, İsraililər ilə Ərəblər dində, Fransızlar ədəbiyyatda, Anqlosakslar iqtisadda, Almanlar musiqi ilə metafizikada (fəlsəfədə), Türklər isə əxlaqda birinciliyi qazanmışlar.

Türk tarixi başdan-baş əxlaq üstünlüklərinin sərgisidir. Türklərin yenilməz millətlərə, onların milli və dini varlıqlarına dini və ictimai muxtariyyətə verməsi hər cür təqdirəndə yüksəkəldir. Ancaq bu yaxşıluğun qarşısında, yenilməz millətlər aləncəb Türklərdən aldıkları bu əlverişli vəziyyətləri Türklərin öləyhinə çevirərək, kapitulyasiya adı verilən zəncirləri Türkləri bağlamağa və boğmağa çalışırdılar. Bu iki cür hərəkət iki tərəfin də əxlaq anlayışını göstərdiyi üçün son dərəcə səciyyəvidir." (Səh. 139) Doğrudan da, böyük alim dedi ki, ermənilər bizim onlara verdiyimiz azadlıq hüquqlarından, yəni pay torpaqlarımızdan sui-istifadə edərək, özlərini bizim əleyhimizə yönəltmiş, yer-

yurd adlarını, toponimlərimizi özlərinə uyğun şəkildə dəyişdirib təhrif etmişlər. İxtisasa tarixçi olan İdrak Rəhimovlu "Bu da □ bir ömürdür yaşadım" ("Avropa" nəşriyyatı, 2012) adlı kitabında yaşadığı Sisyan rayonunun Sofulu kəndi haqqında məlumat verib, daha sonra xatırladığı həmin kənd ərazisində məvcud olmuş yer-yurd adlarını, bulaqların, ziyarət gahların adlarını misal çəkir:

Sofulu kəndi və onun ətraf ərazilərində yer adları

Kotan yalı, Xırda daş, Yumuru til, Böyük til, Eyyvan daş, Xaaz qaçaq, Arxaşan, Ulu güney, Plovlu təpə, Hərəmlər, Daş qala, Böyük, Xıdır samanlıq, Qara torpaq dərəsi, Saf dərə?, Məşədi Qoca cəməliyi, Cəyca yurd, Mollu yurd, Qaşqa cəmə, Əbdülli yurd, Xıdır yurd, Qocil qayası, Bayramlıyev toy olan, Ərimzə, Xələfi yurd, Çiçəklilə yaylağı, Qazma yurd, Uş qəbrilə vaxtilə məvcud olmuş Yzroba kəndinin qəbristanlığı, Aralıq, Qoca qoruğu, Hacı Mollalı yurd, Yeddi bulaq, Kopaz, Yemişli dərə, Səhnə qaçaq, Ləpəxeyrəlli, Təxt yurd, Qarabəğli düşən, Nalbənd, Obrux (burada çox qədim dövrə adı qəbrilə vardır), Lalalı yurd, Havıstı yurd, Yarməmməd yurd, Cəcəli yurd, Göy çuxur, Yal yurd, Qalax yurd, Qız-qəlin çuxuru, Keşiş arxı boyunca: Həvva qarı Ələn, Boğaz yurd (burada qədim insanlara məxsus mağaralar vardır), Çəyirtgöl, Demirli dərə?, Qançalı yurd, Motal qaya, At ahılı və s.

Bulaqlar:

Alışdərə turş su, Saf dərə və Böyük bulaq, Gilonar dərə bulaq, Xırda daş bulaq, Qurdulu bulaq, Cəyca yurd bulaq, Al-balğələn bulaq, Qoşa bulaq, Taravlı bulaq, Əbdülli yurd bulaq, Telli bulaq, Xıdır yurd bulaq, Turş su, Nəcəfali bulaq, Zinqıroğlu bulaq,

Stayıy yerləri, pirlər:

Qırxlar, Hərəmlər, Təkcə piri, Molla-qeyb piri, Hacı Mollalı və Hacı Seyid piri, Armut piri, Hacı Sofunun məzarı, Xeyri piri, Seyid Əhməd piri. (səh. 213)

Burada adları verilən mikrotoponimlər, hidronimlər və s. hamısı təmiz türk mənşəli sözlər olub, xalqımızın təbiəti, dünyaya baxışlarını, dini inanclarını və s. əks etdirir.

Bu yer-yurd adlarının hələsində xalqımızın tarixinə, yaşayışının bir parçası daşlaşıb - əbədiləşib. Xalqın içərisində endikdə, bu toponimlərlə, mikrotoponimlərlə bağlı sorğu-sual aparıqca onların hərsi ilə bağlı bir xətrə, bir rəvayət, bir əhvalat, bir dini inanç baş qaldıracaq və xalq həyatının nağıl-əfsanə, mif örtüyünə bürünmüş tərcüməni kimi dil açacaqdır. Toponimlər havadan yaranmır, yarandığı dövrün real-mifik gerçəklikləri ad yaddaşında qəlibləşmiş - daşlanmış şəkildə özündə əks etdirib yaşadır.

Mən əşiq, qızılığa,

Yol gedər Qızılığa.

Bir tərliəm gəldibdir

Boynunda qızıl ciğə.

bayatısında Sisyan (Qarakilsə, Şəhrizər) rayonunda məvcud olan və el arasında 2-ci adı da - Qızılıq adı ilə də tanınan Qızılıqsoy kəndinin adı həzrinə qətilir. Kim bilir, bəlkə də tarixdə dəfələrlə təkrar olunmuş erməni-müsləman davasını canlı şahidi olan Qızılıqsoy kəndinin bu qarşıdurmalarda şəhid olmuş və boynundan-boğazından al qanı "qızıl ciğə" - qır-mızı boynbağı şəkildə soralanıb - tökülmə bir igidinin vaxtsız və günahsız ölümünə deyilməz mərsiyə şəkili bayatıdır. Başqa sözlə, folklor janrı olan bayatıda Qızılıqsoy kəndi uğrunda özünü həlak etmiş bir tərliəm - qızılıqsoy təmsilli igidimizin namak taleyi burada elin yaddaşında əbədiləşdirilmişdir.

Bu kimi misalları sayırıq çox artırmıq olar. Lakin gəldiyim son ümumi qənaət isə ondan ibarətdir ki, xalqımızın toponimlərində hom də folklor örtüyünə bürünmüş tarixi gerçəkliklərmiş yaşayır.